

УДК 631.152:631.115.009.12

Збарський В.К., Кальченко С.В., Єременко Д.В.

ОПТИМІЗАЦІЯ МЕТОДИКИ ОЦІНКИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИСОКОТОВАРНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ СІМЕЙНО-ТРУДОВОГО ТИПУ

В статті висвітлено методичні підходи щодо оцінки конкурентоспроможності фермерських господарств, звернено увагу на певний подвійний характер цього процесу, що обумовлений неоднозначною соціально-економічною природою фермерського укладу, його принциповими відмінностями стосовно інших видів сільськогосподарських підприємств. Обґрунтована необхідність фермерських господарств відповідати загальним стандартам підприємницької структури (самоокупність затрат, самофінансування, використання залучених ресурсів згідно з вимогами чинного законодавства тощо) та виконання соціальних зобов'язань перед членами фермерського господарства.

Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених конкуренції в аграрному секторі економіки, залишається невирішеним коло питань, пов'язаних із її застосовністю як складової механізму управління конкурентоспроможністю, зокрема фермерських господарств.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоспроможність, високотоварний, механізм, фермерське господарство, сімейно-трудова форма господарювання.

Постановка проблеми. Аналізуючи методичні підходи щодо оцінки конкурентоспроможності фермерських господарств, необхідно відмітити певний подвійний характер цього процесу, обумовлений неоднозначною соціально-економічною природою такого суб'єкта аграрного виробництва, його принциповими відмінностями стосовно інших видів сільськогосподарських підприємств. Поєднання необхідності відповідати загальним стандартам підприємницької структури (самоокупність затрат, самофінансування, використання залучених ресурсів згідно з вимогами чинного законодавства тощо) та виконання соціальних зобов'язань перед членами фермерського господарства, що входять до домогосподарств-засновників (задоволення споживчих, культурних та інших потреб, підтримання добробуту домогосподарства на прийнятному рівні) має бути врахованим у процесі оцінки ступеня пристосованості цієї складової аграрного підприємництва до стандартів агресивного конкурентного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основоположником теорії конкуренції є М. Портер, який вивчав цю проблему на основі дослідження конкурентних позицій понад 100 галузей різних країн. М. Портер вважає, що жодна національна галузь не може досягти конкурентоспроможності ні на зовнішньому, ні на внутрішньому ринку без виникнення та зміцнення низки підтримуючих та супутніх галузей, які утворюють систему, визначену в його теорії як кластер [3, с.221].

Вітчизняні вчені за останнє десятиліття активно продовжили розвиток основних ідей конкурентоспроможності, серед яких можна виділити

наукові праці З. Варналія, В. Геєця, М. Долішнього, В. Збарського, М. Лендела, С. Нестеренко, Б. Пасхавера, В. Хомякова та багатьох інших.

Однак, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених конкуренції, залишаються невирішеними багато питань, пов'язаних з її застосовністю як складової механізму регіонального управління конкурентоспроможністю підприємств.

Мета роботи полягає в дослідженні актуальних питань формування конкурентоспроможності фермерських господарств, спрямованої на їх стабільний економічний розвиток.

Власні дослідження. Окремо слід відзначити необхідність аналізу перспектив фермерських господарств як організаційно-правового сегменту системи сільськогосподарського виробництва, порівняно з іншими сільськогосподарськими підприємствами, а також господарствами населення, що за сучасних умов відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні конкурентоспроможності вітчизняного аграрного сектору.

Специфіка методики оцінки ступеня конкурентоспроможності фермерських господарств, які функціонують на засадах залучення переважно власної праці, обумовлена специфікою мотиваційної системи працівників цієї підприємницької структури, оскільки основною причиною участі в економічній діяльності є не отримання доходів у вигляді заробітної плати, а максимізація грошових надходжень із зростання добробуту самого господарства і його членів як єдиної соціально-економічної спільноти. В цьому аспекті необхідно, на нашу думку, чітко розмежовувати сутність та принципи діяльності формальних та фактичних фермерських господарств, оскільки саме остання група сільгоспвиробників може бути основою розбудови сільських територій і визначальним фактором у процесі збереження

© Збарський В.К., д.е.н., проф., Національний університет біоресурсів і природокористування України

Кальченко С.В., д.е.н., доц.

Єременко Д.В., к.е.н., доц., Таврійський державний агротехнологічний університет

вітчизняного села в соціальному, економічному, адміністративному та культурному аспектах.

В основу диференційно-класифікаційних критеріїв оцінки фермерських господарств нами були закладені рівень товарності виробленої продукції, а також співвідношення (у грошовому виразі) власної та найманої праці в процесі економічної діяльності цього суб'єкта аграрного підприємництва (табл.1).

Вказана цифрова диференціація показників товарності та питомої ваги найманої праці отримана емпіричним шляхом і може вважатися лише загальним орієнтиром для оцінки соціально-економічної сутності та характеру основних

принципів господарської діяльності в системі малого аграрного бізнесу. Водночас, розглядаючи в якості критеріїв результативності одночасно рівень товарності та відсоток найманої праці, можливо не тільки чітко розмежовувати формальні та фактичні фермерські господарства, а й визначити етап їхнього розвитку. Так, ситуація, за якою низький рівень товарності не дозволяє компенсувати господарству як підприємницькій структурі затрати на найману робочу силу (рівень товарності до 30 %, відсоток найманої праці – понад 30%), чітко характеризує стан економічного розвитку фермерського господарства як негативний, оскільки за таких умов його тривале функціонування є неможливим.

Таблиця 1

Класифікація фермерських господарств за товарно-трудовим підходом

Рівень товарності продукції	Відсоток найманої праці		
	До 30	30-60	Понад 60
До 30	Господарство на стадії формування як підприємницької одиниці, характер виробництва переважно споживчий, наймана праця використовується для сезонних фізично виснажливих робіт	Економічна діяльність господарства характеризується негативними тенденціями, тип господарства – перехідний від сімейно-трудового до приватної підприємницької структури	Господарство фактично є приватним сільськогосподарським підприємством, економічна діяльність знаходиться в кризовому стані
30-60	Сімейно-трудове фермерське господарство на стадії становлення та розвитку, наймана праця використовується для виконання окремих чітко визначених видів робіт	Господарство на стадії трансформації від сімейно-трудового до приватного сільськогосподарського підприємства, наймана праця застосовується на постійній основі	Фактично приватне сільськогосподарське підприємство, активне використання засобів механізації та можливе застосування засобів автоматизації праці, залучення земельних площ на засадах оренди
Понад 60	Класичне сімейне фермерське господарство, базується на праці членів родини, активно застосовуються засоби механізації, можливість застосування орендованих сільськогосподарських земель		

Джерело: Дослідження автора

Водночас сімейно-трудове фермерське господарство, яке на нашу думку, має бути основою сільського соціуму, має можливість зберігати себе певний час як соціально-економічну одиницю навіть за умов, коли рівень товарності продукції не перевищуватиме 30%. Звичайно, така ситуація не є нормальною, а природнім рівнем товарності сільськогосподарського виробництва є для даних підприємницьких структур значення від 60% і більше. Це дозволяє не тільки здійснювати виробничий процес на засадах розширеного відтворення, а й задовольняти продовольчі потреби членів домогосподарства, що є однією з функцій організаційно-правових одиниць цього типу.

Таким чином, на нашу думку, оцінка конкурентоспроможності сімейно-трудового фермерського господарства має включати в себе як суто економічний, так і соціальний аспект цього питання. З метою комплексної оцінки рівня конкурентоспроможності фермерського господарства сімейно-трудового типу як соціально-економічної одиниці, нами пропонується розраховувати економічну та соціальну конкурентоспроможність як складові відповідного загального показника.

1. Економічна конкурентоспроможність включає в себе такі складові.

1.1. Рівень ефективності затрат ресурсів на виробництві продукції (техніко-

технологічний, організаційний та інформаційно-інноваційний аспекти розвитку).

1.2. Ефективність організації збуту (логістика, вибір продукції, оцінка ринкової кон'юнктури).

2. Соціальна конкурентоспроможність відображає привабливість фермерського господарства як подальшого напрямку трудової діяльності для членів домогосподарств, що являють собою основу цього конкретного суб'єкта аграрного підприємництва.

2.1. Ступінь задоволення потреб членів фермерського господарства, які не є найманими працівниками.

2.2. Відповідність обсягів затраченої праці (перш за все, фізичної) та її граничної корисності.

2.3. Рівень соціальної відповідальності при здійсненні господарської діяльності (екологічні питання, участь у вирішенні соціально-економічних проблем сільської громади та регіону в цілому тощо).

Для оцінки рівня економічної конкурентоспроможності фермерського господарства як підприємницької одиниці пропонується використувати таку формулу:

$$I_{ек} = \sum (P_i \times P_T \times K_C), \quad [1]$$

де $I_{ек}$ – індекс економічної конкурентоспроможності фермерського господарства;

P_i – рентабельність i -го виду продукції;

P_T – рівень товарності i -го виду продукції;

K_C – коефіцієнт спеціалізації i -го виду продукції, який обчислюється як питома вага в загальному обсязі товарної продукції.

Беручи до уваги необхідність відшкодування затрат праці членів фермерського господарства, які формально не отримують заробітної плати, оскільки складають єдину соціальну спільноту, в процесі обчислення загальної суми затрат на виробництво та реалізацію продукції фермерського господарства пропонується використовувати показник умовної заробітної плати ($Z_{плу}$). Цей показник слід розраховувати за фактичними затратами живої праці членів фермерського господарства, виходячи з характеру робіт, що ними виконувалися.

Основою для запропонованої методики є наукові розробки фахівців ННЦ "Інститут аграрної економіки" НААНУ щодо оцінки затрат та доходності виробництва сільськогосподарської продукції в сімейно-трудових селянських господарствах, що передбачають такі методичні підходи:

1 варіант передбачає включення до загальної суми затрат витрати на оплату праці, розрахунок яких здійснюється, виходячи з фактичних затрат живої праці на виробництво одиниці продукції та середніх розмірів її оплати для працівників відповідного профілю, що зайняті в сільськогосподарських підприємствах, а також

затрати насіння, кормів, інших матеріально-технічних ресурсів за ринковими цінами, а власна продукція має оцінюватися за собівартістю;

2 варіант не передбачає включення в загальну суму затрат суми на відшкодування витрат живої праці, що, на думку авторів методики, дає можливість для оцінки ефективності сільськогосподарського виробництва з позиції власника ресурсів.

На нашу думку, врахування необхідності відшкодування затрат фізичної праці є не тільки обов'язковим для оцінки перспектив конкурентоспроможного функціонування фермерського господарства, що функціонує на сімейно-трудових засадах. Враховуючи той факт, що результативність трудової та економічної діяльності членів-учасників фермерського господарства визначальним чином впливає на життєдіяльність селянського домогосподарства, яке є ресурсною базою для цієї підприємницької структури, слід аналізувати характер відповідних взаємозв'язків між економічними, соціальними та демографічними процесами, оскільки, як вже відмічалось, саме сімейно-трудове фермерське господарство за сучасних умов є основою збереження вітчизняного села як адміністративно-територіальної одиниці.

У цьому аспекті для оцінки соціальної складової загального рівня конкурентоспроможності економічної діяльності фермерського господарства пропонується такі показники:

1. Питома вага грошового виразу товарної продукції у загальному бюджеті родини. Особливу увагу слід приділити в цьому зв'язку співвідношенню сільськогосподарської та несільськогосподарської продукції, а також послугам, що надаються фермерським господарством клієнтам.

2. Динаміка грошової участі фермерського господарства у регіональних соціально-економічних проектах. Доцільно розглядати не лише абсолютні чи відносні показники приросту фінансування, але й брати до уваги динаміку доходів самого фермерського господарства.

Таким чином індекс соціальної конкурентоспроможності фермерського господарства пропонується розраховувати за формулою:

$$I_{ск} = \sum B_{при} + \sum C_{при}, \quad [2]$$

де $I_{ск}$ – індекс соціальної конкурентоспроможності фермерського господарства;

$B_{при}$ – питома вага i -го виду товарної продукції в загальному обсязі сімейного бюджету;

$C_{при}$ – співвідношення розміру i -го виду спонсорської допомоги та загального обсягу сімейного бюджету.

Таким чином загальний показник конкурентоспроможності фермерського господарства розраховуватиметься за формулою

$$I_{зк} = I_{ек} + I_{ск}, \quad [3]$$

де $I_{зк}$ – індекс загальної конкурентоспроможності фермерського господарства.

Зазначений підхід відображає блок-схема, а також запропонований алгоритм методики дослідження конкурентоспроможності фермерського господарства. Зокрема, блок-схема оцінки конкурентоспроможності передбачає одночасне врахування економічного та соціального аспектів цього питання, оскільки забезпечення ефективного функціонування сімейно-трудоного фермерського господарства як самовідтворювальної одиниці

можливе лише за рахунок створення сприятливих умов життєдіяльності усіх членів домогосподарства, що включає в себе наявність елементів інфраструктурного, соціокультурного характеру, які забезпечують задоволення відповідних нематеріальних потреб та сприятимуть призупиненню відтоку соціально активної частини сільського населення в місто (рис. 1).

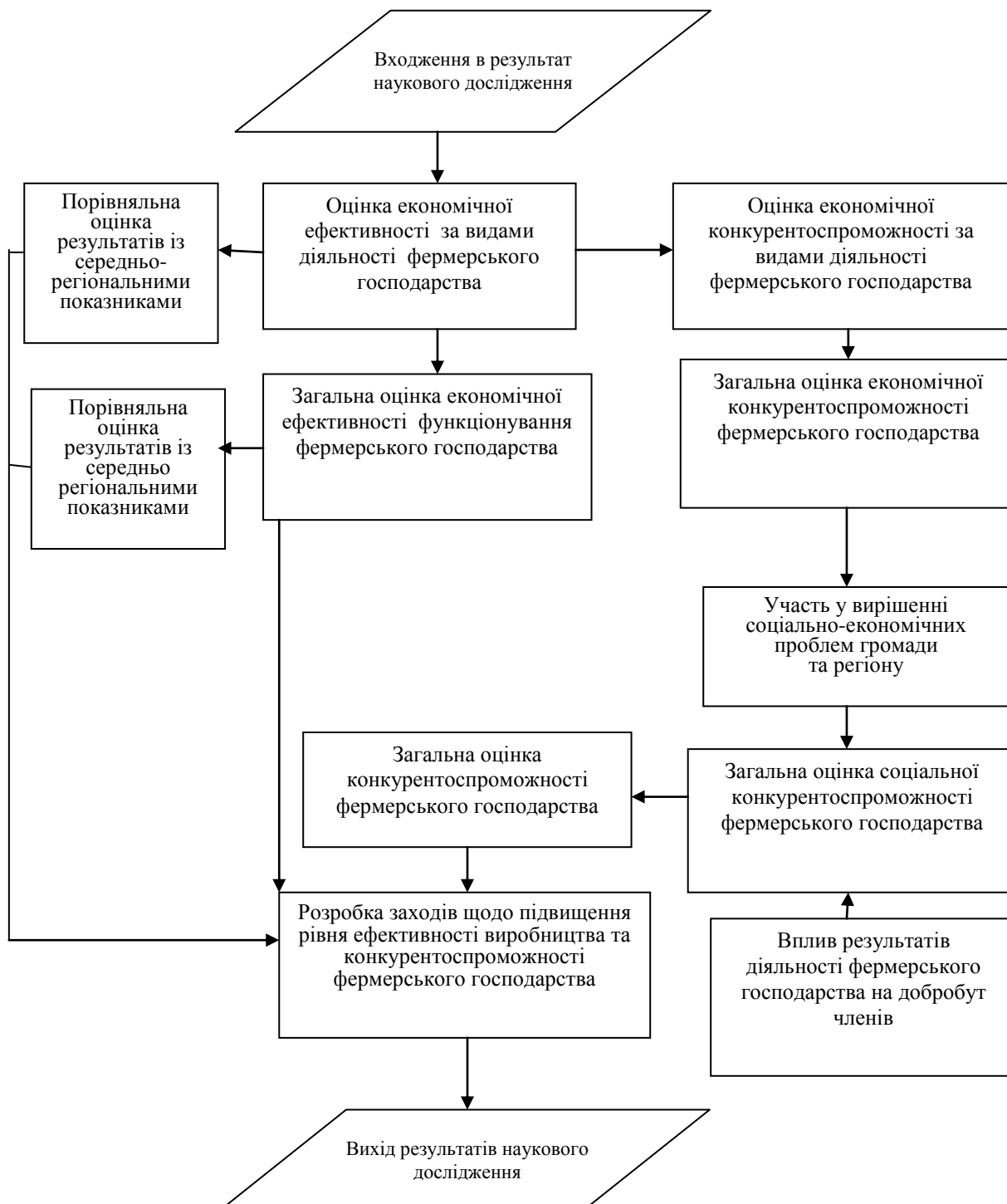

Рис. 1. Блок-схема оцінки конкурентоспроможності фермерського господарства

Окремо слід відзначити необхідність врахування перспектив інтеграції сімейно-трудова підприємницьких структур у вирішення проблем функціонування сільського соціуму шляхом створення відповідних структур, у межах яких відбувається консолідація наявного ресурсного потенціалу (зокрема фінансових та матеріальних ресурсів).

У цьому зв'язку особлива роль має відводитися активізації процесів кооперативного

будівництва, що може позитивно позначитися як на процесі розбудови сільських територій, так і на підвищенні рівня конкурентоспроможності фермерського господарства.

З метою оптимізації методичних підходів щодо визначення рівня конкурентоспроможності фермерських господарств нами розроблено та запропоновано алгоритм, який передбачає поєднання комплексу загальнонаукових та спеціальних методів обробки відповідної інформації (табл.2).

Таблиця 2

Алгоритм дослідження конкурентоспроможності сімейно-трудова фермерського господарства

Назва методу	Мета, що досягається
I етап	
Історична деталізація	Розчленування факторів, що характеризують процес історичного становлення вітчизняного фермерства як складової аграрного підприємництва та фактору впливу на перспективи розбудови сільських територій
Аналогія	Визначення основних тенденцій розвитку вітчизняних фермерських господарств, враховуючи закордонний досвід функціонування суб'єктів середнього та малого аграрного підприємництва
II етап	
Статистичне групування	Оцінка впливу на рівень конкурентоспроможності фермерських господарств природно-кліматичних умов (групування фермерів за зональною ознакою). Оцінка диференціації фермерських господарств за ступенем забезпеченості земельними, майновими та трудовими ресурсами
Абстрагування	Виділення основних напрямів виробничої діяльності фермерських господарств з урахуванням регіональної спеціалізації
Кореляційний аналіз	Оцінка взаємозв'язку між рівнем конкурентоспроможності фермерських господарств та ступенем впливу на ринок сільськогосподарської продукції та загальний стан продовольчої безпеки в регіональному і загальнонаціональному масштабах
Індексний аналіз	Оцінка рівня конкурентоспроможності виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах порівняно з іншими суб'єктами аграрного підприємництва
III етап	
Інтерв'ювання	Уточнення достовірності отриманих статистичних даних щодо фактичного стану організації сільськогосподарського виробництва в системі фермерських господарств
SWOT – аналіз	Вивчення сильних та слабких аспектів системи кадрового забезпечення для суб'єктів середнього та малого аграрного бізнесу
Аналіз стейкхолдерів	Визначення характеру взаємозв'язків між зовнішніми та внутрішніми факторами впливу на ступінь конкурентоспроможності фермерського господарства як соціально-економічного утворення
Когнітивне моделювання та сценарний аналіз	Аналіз системи факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, що впливають на рівень конкурентоспроможності фермерського господарства та визначають майбутні перспективи його функціонування як підприємницької одиниці
Системний підхід	Дослідження функціонування фермерського господарства як соціально-економічної одиниці, конкурентоспроможність якої визначається комплексом взаємопов'язаних зовнішніх та внутрішніх факторів
Балансовий метод	Оцінка результатів економічної діяльності на рівні конкретного фермерського господарства, з урахуванням необхідності забезпечення задоволення потреб членів-учасників
Математичне моделювання	Розробка шляхів оптимізації використання земельних та трудових ресурсів у сімейно-трудова фермерських господарствах
IV етап	
Метод екстраполяції	Прогнозування розвитку фермерських господарств з урахуванням перспектив практичної реалізації авторських пропозицій щодо підвищення їхньої конкурентоспроможності
Метод експертних оцінок	Уточнення прогнозу розвитку фермерських господарств як складової системи аграрного підприємництва, виходячи з інформаційного матеріалу, який не міститься у статистичних довідниках та збірниках

*Джерело: результати узагальнень авторів [1; 6]

У загальному розумінні алгоритм – це (від лат. *Algorithmi*) набір інструкцій, які описують порядок дій виконавця, щоб досягти результату розв'язання задачі за скінченну кількість дій; система правил виконання дискретного процесу, яка досягає поставленої мети за скінченний час [<https://uk.wikipedia.org/wiki/Алгоритм>].

Запропонована послідовність методичних прийомів передбачає активне застосування методів, що базуються на експертній оцінці результатів господарської діяльності, зокрема SWOT - аналіз, когнітивне моделювання, інтерв'ювання, а також вивчення ступеня інтеграції фермерського господарства у систему формальних та неформальних соціально-економічних зв'язків у масштабі сільських територій (аналіз стейкхолдерів).

На нашу думку, за сучасних умов економічного розвитку аграрного сектору однією з умов забезпечення конкурентоспроможного функціонування фермерського господарства як підприємницької одиниці має бути ускладнення міжгосподарських відносин, фактична інституціоналізація хоча б в масштабі регіону, а також здатність вітчизняних фермерів до самостійного формування стратегічних орієнтирів для подальшої господарської діяльності.

Відповідні аспекти оцінки перспектив розвитку вітчизняного фермерства як складової системи аграрного підприємництва знайшли своє відображення у структурі алгоритму дослідження як складного процесу, де сукупність методів характеризується не тільки поетапною диференціацією, а й чіткою послідовністю.

Так, на першому етапі основною метою є обробка інформації стосовно загального стану розвитку фермерських господарств, враховуючи історичний характер становлення, існуючу нормативно-правову базу, а також загальні концептуальні підходи в сфері державного регулювання функціонування аграрної галузі, визначення ролі середнього та малого бізнесу і безпосередньо значення фермерства як сегменту аграрного підприємництва. За результатами цього етапу необхідно чітко визначити та розмежувати реальні та декларативні позиції державних інституцій щодо сприяння конкурентоспроможного розвитку фермерських господарств.

Другий етап передбачає вивчення стану розвитку аграрної галузі, реальних та потенційних позицій організаційно-правових структур, що спроможні до конкуренції із фермерськими господарствами у тих чи інших галузях. Особлива увага має приділятися аналізу існуючого стану галузевої диверсифікації фермерських господарств, вивченню причин, що сприяли її формуванню, а також обґрунтуванню напрямів щодо оптимізації ситуації, що склалася. Важливим фактором, що має бути взято до уваги на цьому етапі дослідження, є регіональні особливості природно-кліматичних

умов, що відповідним чином визначає галузеву спеціалізацію суб'єктів аграрного виробництва.

Третій етап передбачає дослідження конкурентоспроможності виробництва сільсько-господарської продукції на рівні конкретного фермерського господарства та розробку організаційних заходів щодо поліпшення ситуації, що склалася. Слід відзначити, що в цьому аспекті мова має йти не тільки про суто виробничо-економічні питання (оптимізацію техніко-технологічного забезпечення, підвищення ефективності використання ресурсної бази, удосконалення умов реалізації продукції тощо).

Надзвичайно важливим є створення умов для інституціоналізації фермерського господарства, його переходу на якісно новий рівень розвитку, пов'язаний із інтеграцією у комплекс соціально-економічних проблем розвитку регіону. Серед напрямів підвищення конкурентоспроможності, практичні шляхи реалізації яких слід визначати з урахуванням конкретних умов регіону, необхідно відмітити активізацію процесів формування міжгосподарських соціально-економічних відносин, кооперативне будівництво, створення інших інтеграційних утворень формального та неформального типів. Це є особливо актуальним, враховуючи занепад великих селоутворюючих та селоформуючих сільськогосподарських підприємств, а також негативний вплив на розвиток сільських територій з боку агрокомпаній та агрохолдингів на фоні абстрагування державних інституцій від проблем галузі.

На останньому етапі дослідження рівня конкурентоспроможності фермерських господарств передбачається оцінка перспектив практичної реалізації розроблених заходів з урахуванням результатів запровадження запропонованих розробок для фермерських господарств як загальної спільноти, підвищення ступеня їхньої стійкості як підприємницької структури, можливості збільшення чисельності виробничих одиниць цього організаційно-правового типу, зростання кількості членів селянських домогосподарств, що залучаються в подібні структури не в статусі найманих працівників, а як члени-учасники.

Ще одним важливим аспектом дослідження є перспективи інтеграції фермерських господарств в інституційний механізм забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору. Сюди слід віднести участь вітчизняного фермерства у оптимізації системи кадрового забезпечення для аграрної галузі з урахуванням специфіки економічної діяльності суб'єктів середнього та малого бізнесу, формування набору практичних навиків та компетенцій, необхідних для створення міжгосподарських об'єднань кооперативно-корпоративного типу, а також набуття знань, необхідних для ведення підприємницької діяльності на засадах соціальної відповідальності.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 639 с.
2. Нестеренко С.А. Кластери як ефективний механізм реалізації інноваційного розвитку підприємств / С.А. Нестеренко // Розвиток економіки України на інноваційній основі: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф., присвяченої 50-річчю кафедри економічної теорії /ТДАТУ. – Мелітополь, 2012. – С. 69.
3. Портер М. Стратегія конкуренції: методика аналізу галузей і діяльності конкурентів / М. Портер. – К.: Основи, 1997. – 390 с.
4. Олейник И.С. Конкурентоспособное предприятие / И.С. Олейник. – Обнинск: Изд-во «БИ», 1995. – 25 с.
5. Дементьева А.Г. Конкурентоспособность международных компаний /А.Г. Дементьева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2000. – № 3. – С.64 – 6.
6. Збарський В.К. Конкурентоспроможність високотоварних сільськогосподарських підприємств: монографія / В.К. Збарський, М.А. Місевич / за ред. проф. В.К. Збарського. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 310 с.
7. Войнаренко М.П. Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України: матер. конференції 1-2 лист. 2001 р. // Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій. – Київ: Спілка економістів України, 2001. – С. 25 – 33.
8. Hammel G., Prahalad C.K. The Core Competence of the Corporation, Harvard Business Review, 71, may – june 1990, 71: 79 – 91.
9. Commons J.R. Institutional Economics // American Economic Review/ – V.21. – 1931. – PP. 68-657. – <http://www.socserv2.socsci.mcmaster.ca>
10. Edgeworth F.Y. Mathematical Psychics. Mountain Center, CA: James & Gordon, 1995. — 176 p.
11. Enright M. The Geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in theRegion? Changing scales for regional identity / Ed by E. Dirven, J. Grocnewegen and S.van Hoof. - Utrecht, 1993. - P. 87-102.

REFERENCES

1. Kupalova Gh.I. Teorija ekonomichnogho analizu: navch. posib. – K.: Znannja, 2008. – 639 s.
2. Nesterenko S.A. Klasterij jak efektyvnyj mekhanizm realizaciji innovacijnogho rozvytku pidpryjemstv / S.A. Nesterenko // Rozvytok ekonomiky Ukrajinij na innovacijnij osnovi: materialy Mizhnar. nauk.- prakt. konf., prysvjachenoji 50-richchju kafedry ekonomichnoji teoriji /TDATU. – Melitopolj, 2012. – S. 69.
3. Porter M. Strateghija konkurenciji: metodyka analizu ghaluzej i dijaljnosti konkurentiv / M. Porter. – K.: Osnovy, 1997. – 390 s.
4. Olejnik I.S. Konkurentosposobnoe predprijatje / I.S. Olejnik. – Obninsk: Izd-vo «BI», 1995. – 25 s.
5. Dement'eva A.G. Konkurentosposobnost' mezhduнародnyh kompanij /A.G. Dement'eva // Marketing v Rossii i za rubezhom. – 2000. – № 3. – S.64 – 6.
6. Zbarskyj V.K. Konkurentospromozhnistij vysokotovarnykh siljsjko-ghospodarsjkykh pidpryjemstv: monoghrafija / V.K. Zbarskyj, M.A. Misevych / za red. prof. V.K. Zbarsjkogho. – K.: NNC IAE, 2009. – 310 s.
7. Vojnarenko M.P. Mekhanizmy adaptaciji klasternykh modelej do polityko-ekonomichnykh realij Ukrajinij: mater. konferenciji 1-2 lyst. 2001 r. // Svitovij ta vitchyznjanyj dosvid zaprovadzhennja novykh vyrobnychykh system (klasteriv) dlja zabezpechennja ekonomichnogho rozvytku terytorij. – Kyjiv: Spilka ekonomistiv Ukrajinij, 2001. – S. 25 – 33.
8. Hammel G., Prahalad C.K. The Core Competence of the Corporation, Harvard Business Review, 71, may – june 1990, 71: 79 – 91.
9. Commons J.R. Institutional Economics // American Economic Review/ – V.21. – 1931. – PP. 68-657. – <http://www.socserv2.socsci.mcmaster.ca>
10. Edgeworth F.Y. Mathematical Psychics. Mountain Center, CA: James & Gordon, 1995. — 176 p.
11. Enright M. The Geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in theRegion. Changing scales for regional identity / Ed by E. Dirven, J. Grocnewegen and S.van Hoof. - Utrecht, 1993. - P. 87-102.